

אורות ישראל
מכללה אקדמית לחינוך
מייסודן של מכללות
מורשת יעקב ואורות ישראל

מאורות

עיונים בסידור התפילה ובפרשת השבוע

גיליון מ"ו

תשע"ב

חספו 415

תפילת העמידה – עננו בזמן עצירת גשמים

"ועננו בורא עולם" – תחינה בעת עצירת גשמים

תופעות של עצירת גשמים ובעקבותיה בצורת היו שכיחות מאז גורש האדם מגן עדן, ועדויות על השלכותיהן אנו מוצאים בתורה ובתנ"ך. מציאות זו אילצה את אבותינו לרדת מן הארץ ולחפש להם מרעה ומזון בשדות זרים. ניתן להעריך שכבר בתחילת דרכו של איש האדמה הראשון העסיק נושא הגשם את החקלאי, שכל עולמו היה בנוי מהתלות בגשמי הברכה שיצמיחו את תבואתו.

יש להניח שהתפתחו כל מיני טקסים שכל מטרתם הייתה לעורר רחמי שמים לביטול עצירת הגשמים, שהרי כל מערך חייהם היה בנוי סביב הגשם: מים למילוי הבארות, להשקיית הצמחים, לגידולי השדה ולגידולי הבעל, להשקיית הצאן ולצורכי מרעה חוץ. מכאן הכינוי שניתן למים: "מים חיים", שבלעדיהם אין לעולם קיום.

שלוש פעמים ביום אנו קוראים בתפילת קריאת שמע:

והיה אם שמע תשמעו אל מצותי אשר אנכי מצוה אתכם היום לאהבה את ה' אלהיכם ולעבדו, בכל לבבכם ובכל נפשכם. ונתתי מטר ארצכם בעתו, יורה ומלקוש, ואספת דגן ותירשך ויצהרך. ונתתי עשב בשדך לבהמתך, ואכלת ושבעת. השמרו לכם פן יפתה לבבכם, וסרתם ועבדתם אלהים אחרים והשתחיתם להם. וחרה אף ה' בכם, ועצר את השמים ולא יהיה מטר, והאדמה לא תתן את יבולה, ואבדתם מהרה מעל הארץ הטבה אשר ה' נתן לכם.

עצירת גשמים נתפסה כעונש על אי-קיום מצוות ולכן יש צורך בתפילה מיוחדת שתיתן מענה רוחני לסליחה, לכפרה, לחזרה בתשובה, ולפתיחת שערי שמים – תרתי משמע.

מכאן שיש לקיים טקס מיוחד שתיאורו במשנה בתענית (ב, א–ג):

והזקן שבהם אומר לפניהם דברי כיבושים אחינו, לא נאמר באנשי גינווה, וירא אלוהים את שקם ואת תעניתם, ולא "וירא אלוהים את מעשיהם, כי שבו מדרכם הרעה" (יונה ג, י); ובקבלה הוא אומר, "וקרעו לבבכם ואל בגדיכם, ושובו אל ה' אלוהיכם: כי חנון ורחום, הוא ארך אפיים ורב חסד, וניחם על הרעה" (יואל ב, יג). עמדו בתפילה [...] ואומר לפניהם עשרים וארבע ברכות שמונה עשרה שבכל יום, ומוסיף עליהן עוד שש. ואלו הן זכרונות, ושפורות, "אל ה', בצרתה לי" (תהלים קכ, א), "אשא עיניי, אל ההרים" (תהלים קכא, א), "ממעמקים קראתיך, ה'" (תהלים קל, א), "תפילה, לעני כי יעטוף" (תהלים קב, א). רבי יהודה אומר, לא היה צריך לומר זכרונות ושפורות, אלא אומר תחתיך, "רעב כי יהיה בארץ, דבר כי יהיה שידפון ויירקון ארבה חסיל כי יהיה, כי יצר לו אויבו, בארץ שעריו כל נגע, וכל מחלה" (מלכים א, ח, לז; דברי הימים ב, ו, כח), "אשר היה דבר ה' אל ירמיהו, על דברי הבצרות" (ירמיהו יד, א). ואומר חותמיהן.

מנהג זה השתמר אצל יהדות תימן עד לעלייתם ארצה. ולא עוד, אלא שלעתים אילצו המוסלמים את היהודים בעתות בצורת לקיים תפילה זו להורדת גשמים. לא פעם ולא פעמיים בתום התפילה נפתחו ארובות השמים. בשאר קהילות ישראל לא זכה המנהג להשתרש, אולי בגלל חוסר היכולת לנהל טקס דתי כזה בגלות, תחת שלטון זר, ובעיקר נוצרי. התחליף לטקס זה

בארצות אשכנז היה התפילה "ועננו בורא עולם", הנאמרת בתפילת העמידה בברכת "שמע קולנו".

המקור המודפס הקדום ביותר לתפילה זו הוא הטור (אורח חיים, סימן תקעט) ומיוחס לרבי יעקב בן אשר בן המאות ה-יג–ד.

להלן נוסח התפילה:

ועננו בורא עולם במידת הרחמים בוחר בעמו ישראל להודיע גודלו והדרת כבודו. שומע תפילה, תן טל ומטר על פני האדמה, ותשביע את העולם כולו מטובך, ומלא ידינו מברכותיך ומעושר מתנות ידך. שמור והצל שנה זו מכל דבר רע, ומכל מיני משחית ומכל מיני פורענויות, ועשה לה תקווה ואחרית שלום. חוס ורחם עלינו ועל כל תבואתנו ופרותינו, וברכנו בגשמי ברכה, וזוכה לחיים ושובע ושלוש כשנים הטובות. והסר ממנו דבר וחרב ורעב, וחיה רעה ושבי וביזה, ויצר הרע וחליים רעים וקשים ומאורעות רעים וקשים. וגזור עלינו גזירות טובות מלפניך, ויגלו רחמך על מידותיך ותתנהג עם בניך במידת הרחמים, וקבל ברחמים וברצון את תפילתנו. חשוב לציון שאמנם התחינה כוללת בקשה לגשמי ברכה, אולם שולבו בה גם בקשות נוספות נגד פגעים, מחלות, יצר הרע, מאורעות רעים וקשים, חרב ועוד.

נוסח זה התקבל בארץ על ידי מרבית קהילות בני אשכנז בו בזמן שעדות המזרח לא נהגו לאמרו, שכן תפילה בנוסח מעין זה כלולה ב"ברך עלינו" בחורף, הנאמרת בין אם ירדו גשמים ובין אם לא.

ברך עלינו ה' אלקינו את השנה הזאת ואת כל מיני תבואתה לטובה. ותן טל ומטר לברכה על כל פני האדמה, ורוה פני תבל, ושבע את העולם כלו מטובך, ומלא ידינו מברכותיך ומעושר מתנות ידך, שמרה והצילה שנה זו מכל דבר רע ומכל מיני משחית ומכל מיני פורענות, ועשה לה תקוה טובה ואחרית שלום. חוס ורחם עליה ועל כל תבואתה ופרותיה, וברכה בגשמי רצון ברכה ונדבה, ותהי אחריתה חיים ושבוע ושלוש כשנים הטובות לברכה, כי אל טוב ומטיב אתה ומברך השנים. ברוך אתה ה' מברך השנים.

עם החזרה לארץ וחיידוש העצמאות היהודית בהוראת הרבנים הראשיים, הרב אונטרמן והרב ניסים זצ"ל, הוכנסה התפילה לסידורים ואף נקבעו מועדים להתחלת אמירתה אם לא ירדו גשמים עד לאותה עת.

עבר י"ז במרחשוון, זמן רביעה ראשונה, ולא ירדו גשמים מתחיל הש"ץ לומר בברכת שומע תפילה "ועננו בורא עולם" [...] ואם נענו [...] אומרים ברכת הודאה אחרי תפילת שחרית, ואין אומרים תחנון בתפילה זו (שנה בשנה, תשכ"ב).

מי חיבר את התפילה?

אין הכרעה במחקר מי היה מחברה. מחד גיסא יש בה סממנים של תחינה הלקוחים מהתלמוד הירושלמי, ומאידך גיסא אימוצה על ידי יהודי אשכנז מעידה על טיב כותבה – בן תפוצה זו.

יהי רצון שלא נזדקק לתפילה זו, והשם הטוב ירעיף לנו מים חיים בעתם ובזמנם.

ד"ר אמנון חבר

ההתמחות להיסטוריה של עם ישראל

ללמוד, ללמד, לשמוע

בפרשתנו, בעניין בן סורר ומורה, הוריו של הנער מדווחים ש"איננו שומע בקולנו" (דברים כא, כ) ואילו בישמעאל כתוב: "כי שמע אלוקים את קול הנער" (בראשית כא, יז). ניתן לומר בפשטות שעניין הקול והשמיעה שניהם למעשה מחברים בין המדבר והשומע. כשישמעאל פונה בתפילה לריבונו של עולם, אף על פי שמעשו מקולקלים, עדיין קיים קשר לקב"ה. יש מקום לשינוי, לתיקון, ולעלות מבירא עמיקתא לאיגרא רמא. לעומתו, הבן סורר ומורה איבד את עניין השמיעה בקול אביו ואמו: אין לו חיבור אליהם והם אינם יכולים להעביר לו את המסר האלוקי ולחנך אותו ליראה ולאהבת ה'. הקשר ביניהם נותק וממילא נותק גם הקשר בינו ובין ריבונו של עולם. אנו, כמחנכים וכהורים, יכולים ללמוד רבות מן העניין המובא על חשיבות הדיבור, על הקשר המילולי-שמיעתי שבינינו ובין תלמידינו וילדינו. דווקא בדור שבו הטכנולוגיה מתפתחת כל כך והילדים, ואף המחנכים, עסוקים רבות במדיות השונות, נוצרים מצבים רבים שבהם אנשים נמצאים פיזית האחד עם השני אך לא נוצר ביניהם שום קשר מילולי; לא עובר שום מסר חשוב ביניהם. עלינו לנסות להעמיק ולחזק את הקשרים הבין-אישיים כדי לייצר מצב של שמיעה הדדית בינינו ובין התלמידים שלנו.

מוריה עמנואל

סטודנטית בהתמחויות להיסטוריה ולחינוך חברתי קהילתי

בפרשתנו מסופר על דין של בן סורר ומורה: "וכי יהיה לאיש בן סורר ומורה איננו שומע בקול אביו ובקול אמו ויסרו אותו ולא ישמע אליהם" (דברים כא, יח). רש"י במקום מסביר: "בן סורר ומורה אינו חייב עד שיגנוב ויאכל תרמיתו בשר וישתה חצי לוג יין, בן סורר ומורה נהרג על שם סופו [...] אמרה תורה ימות זכאי ואל ימות חייב".

לכאורה הדבר תמוה. מדוע התורה לא דנה אותו לכף זכות ומצפה שישוב בתשובה? והרי ידוע שאין דבר המעכב בפני התשובה ובמקום שבעלי תשובה עומדים אין צדיקים גמורים יכולים לעמוד. אם כן למה התורה לא חסה על בן סורר ומורה?

בספר בראשית פרשת וירא נראה כי השאלה עוד מתעצמת. לאחר שאברהם משלח את הגר וישמעאל והגר משליכה את ישמעאל אל אחד השיחים במדבר, הקב"ה שולח מלאך להציל את הנער: "כי שמע אלוקים אל קול הנער באשר הוא שם" (בראשית כא, יז). מפרש רש"י בשם המדרש: "לפי מעשים שהוא עושה עכשיו הוא ידון ולא לפי מה שעתי לעשות".

אם כן, מדוע את ישמעאל שעשה צרות רבות כל כך לעם ישראל הקב"ה דן על פי מעשיו כרגע ולא על פי מעשיו בעתיד, ואילו בבן סורר ומורה אומרת לנו התורה "ימות זכאי ואל ימות חייב"?

כדי לבאר את העניין ננסה לעמוד על דיוק הפסוקים.

מחנכים באמונה

זבולון המר

תרצ"ו-תשנ"ח (1936-1998)

עמליה צורן

זבולון המר נולד בחיפה, למד בה בתיכון הדתי "יבנה" ובשנת 1945 הצטרף לבני עקיבא. הוא החל את דרכו החינוכית כמדריך ואחר כך כקומונר בסניף בני עקיבא בראש העין. במשך שנים רבות כיהן כחבר ההנהלה הארצית של בני עקיבא והטביע את חותמו על דרכה של התנועה. בשנת 1969 נבחר זבולון המר לכנסת השביעית. בשנת 1973 כיהן בתפקיד סגן שר החינוך. בשנים 1975-1976 כיהן בתפקיד שר הסעד בממשלתו הראשונה של יצחק רבין. בשנים 1977-1984 כיהן בתפקיד שר החינוך והתרבות. בשנת 1996 שב זבולון המר לכהן בתפקיד שר החינוך והתרבות. משנת 1997 כיהן גם בתפקיד שר הדתות וסגן ראש הממשלה. בתפקידים אלה כיהן עד מותו בשנת 1998.

מסכת פעולותיו, יוזמותיו וחיידושו כשר החינוך והתרבות מתפרשת על פני תחומים רבים ומגוונים. אלה העיקריים שבהם:

- ביטל את שכר הלימוד בבתי הספר התיכוניים והנהיג חינוך תיכון חינם. הוא הנהיג לראשונה חינוך חובה בגני טרום-חובה בערי פיתוח ובשכונות מצוקה וביטל את שכר הלימוד גם בגיל הרך באזורים אלה;
 - פעל להעמקת החינוך הערכי (היהודי, הציוני, הדמוקרטי, הפלורליסטי) במוסדות החינוך. במסגרת זו הקים את מערכת בתי הספר של תל"י (תגבור לימודי יהדות), את היחידה להעמקת החינוך היהודי ואת המינהל לחינוך ערכי במשרד החינוך. כמו כן הנחה את בתי הספר לראות את עצמם כ"בתי חינוך" ולא רק כ"בתי לימוד";
 - הכניס לספרי הלימוד את תולדות מורשת יהדות המזרח;
 - הנהיג תכנית לימודים מחייבת על השואה הנלמדת בכל כיתות י';
 - הקים ועדה עליונה לקידום החינוך המדעי טכנולוגי. ועדה זו חוללה מהפך עצום במערכת החינוך והצעידה אותה לשנת 2000;
 - יזם הקמת רשת של מוסדות חינוך ותרבות יהודיים במדינות חבר העמים והניח את היסודות לפרויקט נעל"ה (נוער עולה ללא הורים);
 - עודד את בתי הספר והתלמידים להירתם באופן אישי למען החברה והקהילה באמצעות פרויקט "מחויבות אישית";
 - פעל להעמקת מערכת הכשרת המורים בישראל וכניסתה למסלול אקדמי מחייב.
- יחד עם מפעליו לשיפור החינוך וההוראה עמד בראש המאבק לשיפור מעמד המורים ושכרם. כמו כן הנחה את משרדו לקדם את שיתוף הפעולה עם ארגון ההורים הארצי ועם מועצת התלמידים הארצית.

לעיון נוסף:

- נסים אליקים [ואחרים], בתוך: יצחק הקלמן (עורך) לזבולון: עיון ומעש – אסופת מאמרים לזכרו של זבולון המר, ירושלים: מחלקת הפרסומים, משרד החינוך והתרבות והספורט, תשנ"ט.
- אתר הכנסת: http://www.knesset.gov.il/lexicon/heb/hammer_z.htm
- אתר משרד החינוך: <http://www.education.gov.il/moe/uvdot/korot2.htm>